

PAPER

TOG‘AY MURODNING “YULDUZLAR MANGU YONADI” ASARIDA DIALEKTIZMLARNING QO‘LLANISHI

Ravshanova Madinabonu^{1,*}

¹University of Business and Science 2–bosqich talabasi

*ravshanova@gmail.com

Abstract

Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida o‘z asarlarida shevaga oid birliklarning keng qo‘llanishi bilan ajralib turuvchi ijodkor Tog‘ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” asaridagi dialektizmlar haqida. Bu asarda muallif qarluq lahjasidagi so‘zlarni qo‘llab, o‘zbek tili leksikasining boy imkoniyatlari, fonetik va grammatik qurilishi turfa xilligini ko‘rsata olgan.

Key words: Sheva, dialektizm, fonetik dialektizm, leksik dialektizm, morfologik dialektizm.

Kirish

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham leksik dialektizm, fonetik dialektizm va morfologik hamda sintaktik-stilistik dialektizm turlariga ega bo‘ladi [Ashirboyev, 2016:75].

Badiiy adabiyotda dialektizmlarning qo‘llanishi muallifning asariga o‘ziga xoslik, hayotiylik va mahalliy rang bag‘ishlash maqsadida qo‘llaniladi. Dialektizmlar – bu ma‘lum bir hudud xos bo‘lgan so‘zlar, iboralar yoki grammatik shakllar, ya‘ni shevalardir. Ularning badiiy asarlarda qo‘llanishi quyidagi jihatlar bilan izohlanishi mumkin:

1. Personajlarning ifodasini boyitish: dialektizmlar personajlarning maqomi, kelib chiqishi, yoshi yoki madaniy merosini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Bu orqali personajlar yanada hayotiy-lashadi va ularning nutqi o‘ziga xos bo‘ladi.

2. Hududiy atmosferani yaratish: muallif asar o‘qish jarayonida o‘quvchini ma‘lum bir hududga olib borish, u yerdagi hayotni, madaniyatni va muhitni tasvirlash uchun dialektizmlardan foydalanadi. Bu o‘quvchiga asarning muhitini yanada yaqinlashtiradi.

3. Realizmni oshirish: dialektizmlar asarning real hayotga yaqinligini ta‘minlaydi. Chunki real hayotda odamlar turli lahjalar va dialektlarda gaplashadilar. Bu badiiy asarning ishonchliligini oshiradi.

4. Madaniy va tarixiy kontekstni ko‘rsatish: dialektizmlar orqali muallif asarning madaniy yoki tarixiy fonini ko‘rsatishi mumkin. Bu o‘quvchiga asarning davri yoki joyi haqida qo‘shimcha ma‘lumot

beradi.

5. Badiiy uslubni boyitish: dialektizmlar muallifning uslubiga xoslik va rang–baranglik qo‘shadi. Bu asarning badiiy jihatdan boyishiga yordam beradi.

Misol tariqasida, o‘zbek adabiyotida o‘z asarlarida shevaga oid birliklarning keng qo‘llanishi bilan ajralib turuvchi ijodkor Tog‘ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” asarida dialektizmlar alohida ahamiyatga ega. Bu asarda muallif qarluq lahjasidagi so‘zlarni qo‘llab, o‘zbek tili leksikasining boy imkoniyatlari, fonetik va grammatik qurilishi turfa xilligini ko‘rsata olgan.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir.

Toboq–toboq palov suzildi.

Toboq so‘zi o‘zbek tilining izohli lug‘atida tovoq.

Tovoq. Yuzi yoyiq, biroz yalpoq, kosa shaklidagi chuqurroq idish (turli o‘lchamda sopol, chinni, metal, ba‘zan marmardan tayyorlanadi).

–Ma‘qul, polvon bovaning suyaklari davrada qotgan! – dedi davra.

Bova so‘zi o‘zbek tilining izohli lug‘atida buva.

Buva. Gap ketayotgan, tilga olinayotgan shaxsning yoki katta, keksha ekanligini, unga xurmat, yaqinlikni ifodalaydi.

–Yur chaylaga, – dedi Nasim.

–Yoq, ishim zaril.

Zaril sozi ozbek izohli lugatida zarur.

Zarur. Biror ish yoki ehtiyoj uchun kerak; kerakli darkor.

Brigadasida Suluv degich qiz bo‘ldi.

Degich fe‘li o‘zbek izohli lug‘atida degan.

Degan soʻzida de asos –gan feʼl qoʻshimchasi.

De. Atalmoq, nomlanmoq; otga, nomga ega bolmoq; atamoq.

–Polvon bova, nima boʻldi? Tilovberdi, suv opke! – dedi.

Suv opke soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida suv olib kelmoq.

Olmoq. Yetakchi feʼl sifatida ot soʻz turkumidagi soʻzlar bilan birikib, qoʻshma feʼl yasaydi.

Leksik dialektizm shevaga oid soʻzlarning badiiy asarlarda qoʻllanishidir.

Olish boshlandi de! Olish soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida kurash. Kurash. 1 Yiqitish gʻolib chiqish uchun ikki kishi oʻrtasidagi, maʼlum qoidaga asoslangan olishuv, oʻzaro bellashuv. 2 Yiqitishga asoslangan bellashuvning umumiy nomi, sportning shunday turi. –Jayronxonadan qochgan, – deya kuldi. Jayronxona ozbek izohli lugʻatida jinnixon. Jinnixon. Aqldan ozgan, telbalar shifoxonasi. Borining onasi kadini chuqurchaga yaxshilab joylashtirib qoydi. Kadi ozbek izohli lugʻatida chelak. Chelak. Asosan suyuqliklarni saqlash, tashish uchun xizmat qiladigan, silindr shaklida. –Esa, xoʻsh dengizlar! – dedi. – Bizni izzat qilib kelibsiz, sizlarni Xudo izzat qilsin! Xoʻsh dengizlar oʻzbek izohli lugʻatida xush keldingiz. Xush keldingiz. Mehmon kelganda, hurmat yuzasidan aytiladigan ibora. Tanacha koʻzini suzmasa, buchaqa ipini uzmaydi! Tana soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida gʻunajin. Gʻunajin. Ikki yoshdan oshgan urgʻochi mol. Ikki oshnaning haminqadar qalinligini korgan ayroqchilar ularni ogri gumon qilib, podshoga chaqibidilar. Ayroqchilar ozbek izohli lugʻatida aygoqchi. Aygoqchi. Maxfiy agent, josus. –Boʻri, oʻlay agar, hundisan, hundi! – dedi. – Ichimdagini top, deb bezrayib tura berasan! Bir Momoqiz uchun shunchami? Ana, qirtoʻla qiz! Hundi soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida kamgap inson.

Kamgap. Koʻp gapirishni yoqtirmaydigan, kam kam gapiradigan.

Obtovada odamlar qoʻliga suv quydi.

Obtova oʻzbek izohli lugʻatida choydush.

Choydush. Suv qoʻyagigan metal idish.

Chollar uyqulari kela bermagach, choʻpchak aytdi, matal aytdi.

Choʻpchak soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida ertak.

Ertak. Xalq ogʻzaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; toʻqima va uydirmaga asoslangan, sehrli–sarguzasht va maishiy mazmundagi poetik badiiy asar.

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qoʻllanishidir.

Senga qiyofni doʻrjaroq berishida gap bor, de.

Doʻrjaroq soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida koʻproq.

Koʻp. 1 Son, miqdor jihatdan meyoridan nisbatan ortiq.

Koʻproq soʻzida –roq qoʻshimchasi sifatning qiyosiy darajasini ifodalagan.

Bundaychikin polvonni yana qaytib davraga yonoshtirmaslik kerak!

Yonoshtirmaslik soʻzi oʻzbek tilining izohli lugʻatida yaqinlashtirmaslik. Yaqinlashtirmaslik soʻzi yaqinlashtirmoq feʼlining boʻlishsizlik shaklida. Yaqinlashtirmoq soʻzi yaqinlashmoq feʼlining orttirma nisbatida.

Yaqinlashmoq. Biror kimsa yoki narsa yaqiniga bormoq yoki kelmoq.

Devordan yoʻtalib–yoʻtalib boʻyladi. Qabatidagi brigadirdan:

–Kampirning oti nima edi? – deya soʻradi.

Qabatidagi soʻzini oʻzbek izohli lugʻatida yonidagi.

Yonidagi soʻzida yon asos –i egalik qoʻshimchasi va –dagi qarashlilik qoʻshimchasidir.

Yon. Umuman oʻng yoki chap tomon; taraf; atrof.

Jonivor, anovi ketayotgan eshaklini koryapsanmi?

Anovi sozi ozbek izohli lugʻatida ana u.

Ana. kors. olm. Koz ongida turgan, ozidan nariroqda bolgan narsani yoki yuz berayotgan voqea–hodisani korsatishda ishlatiladi.

Ana u. Yuqorida aytilgan zikr qildirilgan.

–Chiniminan (rostdan) yiqildimmi–a, chiniminanmi–a... – dedi.

Chiniminan ozbek izohli lugʻatida rostdanmi?

Rostdan sozida asos rost.

Rost. Haqqoniy, ishonchli, togri, haqiqat.

Enam somonxonaga moyak yashirib qoʻyibdi.

Ena soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida ona.

Ona. Farzandni yoki farzandlari boʻlgan xotin (oʻz tuqqan farzandlariga nisbatan); bolali xotin.

Bakovul Denov kattalariga qarab iljaydi.

–Boʻlganlaringiz shumi, okun? – dedi.

Okun soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida aka.

Aka. Oʻzidan katta er kishiga murojaatda yoki unga xurmat yuzasidan ishlatiladi (bunda yakka holda yoki nutq qaratilgan shaxsni bildiruvchi soʻz bilan qoʻllaniladi).

–Egachim elakli boʻldi, elagi tilakli boʻldi! – dedi.

Egachi soʻzi oʻzbek izohli lugʻatida opa.

Opa. Oʻzidan katta, baʼzan kichik ayollarga xurmat yuzasidan ishlatiladi.

–Chin, uyda edi. Boyagina doʻxtirga boraman deb ketdi.

Doʻxtir oʻzbek izohli lugʻatida shifokor.

Shifokor. 1 Umuman, kasallikdan xalos qiluvchi; davolovchi.

2 Tibbiyot instituti bitirgan va davolash–profilaktika hamda sanitariya–epidemiologiya muassasalarida ishlash huquqiga ega boʻlgan mutaxassis; vrach, doktor.

Adabiyotlar

1. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent: Navroʻz, 2016. B. 139.
2. Murod Togʻay. Yulduzlar mangu yonadi. Qissa. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020. – 112b.
3. Begmatov E, Madaliyev A, Mahkamov N, Mirzayev T, Umarov E, Hojiyev A, Toʻxtaliyev N, Xudoyberganov D. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Lugʻat. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 1981.